

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті аналізується вплив модернізаційних процесів на соціокультурні зміни, що відбулися у підросійській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Розкриваються особливості її індустріального розвитку, процес урбанізації суспільства та його маргіналізація, міграційні процеси та їхній вплив на етносоціальну структуру населення регіону.

Ключові слова: модернізація, соціокультурні трансформації, урбанізація, маргіналізація, соціальна структура, етнічна структура, міграційні процеси, українці, росіяни, євреї.

Polischuk Yu. Sociocultural transformations in the Russian Ukraine late XIX – early XX century. *The article analyzes the impact of modernization processes on social and cultural changes that have occurred in the Russian Ukraine in late XIX – early XX century. Revealed features of its industrial development, urbanization and its social marginalization, migration and their impact on ethno-social structure of the region.*

Key words: modernization, socio-cultural transformation, urbanization, marginalization, social structure, ethnic structure, migration, Ukrainian, Russian, Jewish.

Національно-державне відродження України, укорінення в ній демократичних цінностей відбуваються у досить складних і суперечливих умовах, що зумовлено революційністю багатьох соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, започаткованих у 90-х роках. Як наслідок, до цього часу не проясненими залишаються світоглядні, ціннісні координати-регулятори людської поведінки і навіть взаємин між людьми. Це дуже сильно впливає не лише на суспільно-політичне життя України, а й на її соціально-економічний розвиток. Для розуміння цих процесів надзвичайно цінним є не лише досвід інших країн, які пройшли таким шляхом, набутки їхніх науковців, які на різних етапах розвитку сучасного світу намагалися розробити теоретичні моделі переходу країн до нових політичних,

економічних і соціокультурних стандартів, а й власний досвід. Особливо це стосується періодів кардинальних змін при переході від традиційного до індустріального суспільства, який пережила Україна на зламі XIX і XX ст. Адже, як зазначає І. Качановський, «історично базовані культурні різниці», що склалися в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. до цього часу пояснюють «більшу частину регіональних особливостей у політичних відмінностях і поведінці їхнього населення» [45].

Потрібно зазначити, що певну увагу перебігу трансформації українського суспільства приділяли вітчизняні історики. Зокрема, вони зібрали значний емпіричний матеріал щодо трансформаційних змін в Україні як в імперські часи, так і в радянську добу, узагальнили його. Серед їхніх робіт варто виділити дослідження Я. Грицака «Нарис Історії України: формування модерної української нації», в якому автор пропонує нову концепцію української історії модерної доби, показує вплив національного фактора на трансформаційні процеси в Україні протягом XIX – XX століть [1]. Цікавим є матеріал Я. Грицака з промовистою назвою «Парадокси української модернізації», в якій автор, аналізуючи розвиток українського суспільства в радянській модернізаційній парадигмі, доходить висновку, що «советське керівництво впродовж 1920 – 1970-х років, з одного боку, змодернізувало українське суспільство, спричинивши появу української адміністративної еліти, технічної інтелігенції та інших соціальних груп, яких бракувало в XIX ст., а з другого – шляхом терору й русифікації свідомо перешкоджало просуванню українців вгору соціальною драбиною, тим самим сіючи зерно майбутнього російсько-українського національного конфлікту» [2, с. 54].

Питанням суспільно-політичних змін в українському селі в період встановлення більшовицької диктатури і формування в Україні комуністичної системи присвячені роботи С. Маркової [3; 4]. Проблемам радянської модернізації «пізнього сталінізму і хрущовської доби» присвятили свою роботу науковці Інституту історії України [5].

Низка авторів звернула увагу на регіональні особливості трансформаційних процесів у XIX – на початку XX ст. [6; 7; 44].

Досліджували особливості соціально-економічного розвитку та їхній вплив на соціокультурну сферу України цього періоду й західні науковці [13; 42; 43].

Проте питанням місця і ролі модернізаційної парадигми в історичному процесі досліджувалося недостатньо. Насамперед це стосується соціокультурних трансформацій, які відбувалися на теренах України, що перебували під владою Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст.

Враховуючи вищезазначене, автор поставив перед собою завдання дослідити це питання.

Загальновідомо, що модернізація – це перехід від традиційного суспільства до сучасного. Це комплексний процес, що охоплює усі сторони суспільного життя (економічну, соціальну, політичну, культурну). Під час модернізації менш розвинуті країни набувають рис більш розвинутих. Обов'язковими атрибутами модернізації є приватна власність і ринок, особливо світовий. Одночасно велику роль відіграє цивілізаційний фактор (традиції, ціннісні установки, менталітет), який значною мірою визначає здатність до модернізації «приймаючої» культури [8, с. 5].

Потрібно зазначити, що більшість науковців вважає, що в російській імперії взагалі і в підросійській Україні зокрема у другій половині XIX ст. намітилися певні модернізаційні зрушення. Особливо інтенсивно цей процес відбувався наприкінці XIX – на початку XX ст. На думку російських дослідників, модернізація в Росії мала «наздоганяючий» характер і відрізнялася від загальноновизнаних світових стандартів. Цій моделі модернізації, яку науковці охрестили «імперською», були характерні: вибіркоче запозичення технолічних, головним чином військово-промислових досягнень більш розвинених держав в обмін на вивіз сировини; одночасне посилення експлуатації власного народу архаїчними, добуржуазними методами; зростаюча централізація і бюрократизація управління [9, с. 36 – 41].

Модернізаційні зміни кінця XIX – початку XX ст. науковці пов'язують з діяльністю С. Вітте, який у цей час по чергово обіймав посади міністра шляхів сполучення, міністра фінансів, голови кабінету міністрів. На цих посадах він прагнув «модернізувати напівфеодальну Росію у «всестанову монархію», у державу з більш сучасною політичною і, перш за все, економічною структурою..., а це створить можливості для проведення назрілих соціальних реформ» [10, с. 334]. Для реалізації цих ідей С. Вітте здійснив низку кардинальних реформ. Серед них – грошова реформа (введено грошовий золотий обіг), введення державної монополії на продаж горілки тощо.

Звернув увагу С. Вітте і на найбільш консервативну частину економіки Росії – сільське господарство. Він виступав за «перетворення селянина з «напівперсони у персону», тобто за відміну таких феодальних пережитків, як тілесні покарання, селянська община, общинне землеволодіння, реформування місцевого селянського самоврядування тощо. На його думку, «сільськогосподарське питання можна було вирішити через особисту ініціативу і підприємливість сільських господарів». Крім того, С. Вітте виступав за приватну власність на землю, пропонував активізувати діяльність Селянського поземельного банку, розширивши його позичкову діяльність для усіх бажаючих і сприяти переселенню селян з густонаселених регіонів на неосвоєні землі [10, с. 334]. Свої підходи С. Вітте, незважаючи на жорсткий спротив реакційних кіл, намагався реалізувати на практиці. «Особлива нарада з питань сільськогосподарської промисловості», яку він очолив, розробила спеціальну програму з нагальних проблем реформування сільського господарства [11, с. 5 – 6]. У березні 1903 р. з'явився указ про відміну на селі кругової поруки. Влітку 1904 р. уряд полегшив умови переселення селян у Сибір, на Далекий Схід і Середню Азію, відмінив тілесні покарання селян, що здійснювалися за рішеннями волосних судів [12, с. 40]. Тобто, С. Вітте ще задовго до початку столипінської аграрної реформи намітив її основні напрями і робив спроби модернізувати село.

Найважливішим компонентом модернізації Російської імперії стала індустріалізація, яка особливо активно відбувалася в останній третині XIX ст. Вона мала безпосередній вплив на розвиток українських земель. Адже наприкінці XIX ст. темпи промислового будівництва тут були найвищими у Європі, а сама Україна стала одним з найбільш економічно розвинутих регіонів Російської імперії. Тут сформувалися цілі промислові райони, що мали загальноімперське значення. Зокрема, центром вугільної промисловості став Донецький басейн (Донбас), залізорудної – Кривий Ріг, марганцевої – Нікопольський басейн, металургійної – Донбас і Придніпров'я, цукрової – Правобережжя і частково Лівобережжя [13, с. 256 – 258].

Як зазначалося вище, однією зі складових модернізації суспільства є соціальні зміни. Модернізація в соціальній сфері передбачає урбанізацію суспільства (стрімке збільшення кількості міського населення) і його маргіналізацію (втрата певною частиною населення свого соціального статусу). Ці процеси до повної міри проявилися в

Російській імперії взагалі й підросійській Україні зокрема. Так, з 1863 по 1914 р. кількість міського населення в європейських губерніях Росії зросла з 6105 тис. осіб [14] до 18596,8 тис. [15], тобто більш ніж утричі. Ще більш вражаючими темпами зростало міське населення в Україні. Якщо на початку XIX ст. в її містах проживало 375 тис. мешканців, то в 1897 р. – уже понад 3 млн, тобто більш ніж у 8 разів [46, с. 47–48]. При цьому спостерігалися певні регіональні особливості. Так, якщо у Києві за другу половину XIX ст. кількість населення зросла у 7,6 раза, то в Катеринославі – у 10,6, а в Харкові і Одесі – трохи більше ніж у чотири рази [16, с. 90–91]. Значне зростання було зафіксоване і в інших містах підросійської України, яких офіційна статистика на початку XX ст. нараховувала 130 [17, с. 176]. Відомий російський статистик і демограф кінця XIX – початку XX ст. В. Михайловський пояснював це «швидким розвитком промисловості у Південно-Західному краї імперії» [18, с. 156].

Потрібно зазначити, що модернізаційні процеси, які охопили підросійську Україну, внесли зміни в етнодемографічну ситуацію в регіоні. З 1863 до 1897 р. кількість населення підросійської України збільшилася з 13,4 млн осіб до 23,4 млн [17, с. 175]. Значною мірою цьому сприяв природний приріст, але не потрібно забувати й інші чинники. Насамперед це стосується міграційної політики царизму, яка стала одним із визначальних інструментів інтеграції України в російське імперське тіло, її русифікації. Зокрема, російська влада за допомогою пільг і привілеїв заохочувала переселення на терени України представників інших національностей (німців, чехів, греків, болгар, сербів тощо). Особливо це стосувалося росіян, яким прищеплювалися усвідомлення належності до панівної державної нації, «почуття нібито історичної правомірності їхньої зверхності над людьми інших національностей» й історичного права на українські землі [19, с. 109]. У той же час українців, які, на думку російської влади, «хоча і рідні брати..., але все-таки... дуже... одріжнялися усім своїм життям і своїми звичаями» [20, с. 39], практично виштовхували зі своєї етнічної території. Це саме стосувалося поляків та євреїв. Особливо активно це відбувалося в процесі реалізації столипінської реформи. Результатом такої політики стала певна зміна етнічної структури населення. Зокрема, до початку XX ст. у підросійській Україні до 72,6 % зменшилася частка українців у загальному загалі населення регіону, до 1,6 % – частка поляків, до 8 % – частка євреїв.

Натомість до 11,8 % зроста частка росіян, у регіоні з'явилися німці – 2,3 % від загальної кількості населення підросійської України, чехи – 0,2 % [21, с. 48 – 49; 42, с. 20]. При цьому постійно зростала кількість українців, які мешкали за межами України. Так, у Сибіру і на Далекому Сході частка українців з 1897 р. до 1917 р. збільшилася з 3,9 % до 8,4 %, а чисельно – з 223,9 тис. до 899,3 тис. осіб. Майже половина з них мешкала на Далекому Сході, де їх частка зроста з 5,9 до 21,7 %. До 7,1 % збільшилася частка українців у Казахстані та Середній Азії [22, с. 155 – 156; 23, с. 260].

Усе ж, незважаючи на значний відтік українського населення за межі України, воно тут усе ще домінувало. Найбільш «українським» за складом населення у 1897 р. було Лівобережжя – 80,9 %, за ним розташувалося Правобережжя – 76,9 %. Найменш «українським» був Південь – 56,0 % [42, с. 20]. Серед губерній перед тут вели Полтавська (94,1%), Харківська (85,7%), Подільська (80,1%), Київська (76,5%) [24, с. 23 – 24]. Дещо менше українців мешкало на Півдні України, але й тут, незважаючи на політику російського царизму, їхня кількість дещо зроста. Так, якщо за переписом 1897 р. на території Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній мешкало 3529,5 тис. українців, то в 1917 р. – уже 5112,2 тис. [22, с. 155 – 156]. Такий незначний, порівняно з іншими українськими губерніями, відсоток українського населення пояснюється інтенсивною індустріалізацією регіону і стимулюванням російським царизмом переселення сюди представників неукраїнських етносів і насамперед росіян. Особливо активно цей процес охопив міста і промислові райони, де головним джерелом поповнення населення були «прийшли елементи». Так, у містах Катеринославської губернії перепис 1897 р. зафіксував 241 тис. міських мешканців, з них 125,7 тис. (52,1%) не були місцевими уродженцями, в містах Київської губернії таких було 48,3%, Таврійської – 49%, Херсонської – 45,7%, Волинської – 37,5%, Харківської – 37,2%, Полтавської – 32,8%, Чернігівської – 23,6% [16, с. 133].

Як наслідок, частка українців у великих містах була незначною. Зокрема, на початку ХХ ст. українці становили 30,3% міського населення України, росіяни – 34,1%, євреї – 27%, представники інших етносів – 8,6% [25, с. 318]. Більш того, ця частка постійно зменшувалася. Так, якщо у 1874 р. у Києві українці становили 30 % населення, то в 1897 р. – уже 22 %, а в 1914 р. – 16 %. У 1897 р. в Одесі

проживало лише 9 % українців, у Катеринославі – 16 %, а в Харкові – 26 % [26, с. 130].

Дещо інша ситуація склалася в невеликих містах, які індустріалізація зачепила меншою мірою. Наприкінці XIX ст. у містах з населенням від 2 до 15 тис. мешканців українці становили половину населення, від 15 до 50 тис. – третину, а у великих містах (більше 50 тис. жителів) – менше 20 % [42, с. 28]

Взагалі ж, підрахунки показують, що лише 5,6 % підросійських українців жили в містах. Таким чином, ступінь їхньої урбанізації був значно меншим, ніж у росіян (15,9 % по усій Російській імперії). Таким чином, домінуючим населенням найбільших міст підросійської України були неукраїнці. Так, за переписом 1897 р. у містах з населення 100 тис. жителів і більше проживало 53,4 % росіян, 21,6 % євреїв, 15,9 % українців і 9,1 % представників інших етносів [42, с. 76]. При цьому різниця щодо частки росіян у них була незначною (у Харкові проживало 63 % росіян, у Києві – 54 %, в Одесі – 49 % від загальної кількості мешканців) [26, с. 130]. Тому адміністративна, військова, економічна, культурна еліта переважно складалася не з українців, а росіян і євреїв (69,2 %) [42, с. 69]. Як наслідок, слабка українська присутність у містах вкупі з дискримінаційною політикою російського царату щодо української мови та культури, про що багато писалося як автором цієї статті, так й іншими дослідниками (І. Гирич, Н. Щербак та ін.), сприяли тому, що міста утворювали середовище для русифікації нечисленних українців, які там проживали.

Виникає питання: чому українські міста не були українськими? Сучасний український історик О. Куриленко, пояснюючи таке становище, пише, що «для українців є характерним те, що вони були найменш урбанізованим етносом у регіоні. Частково такий стан пояснюється тим, що українство тотально домінувало в сільській місцевості, де етнос... був інтегрованим у природне середовище, мав відповідні сільськогосподарські уміння, навички, традиції. Також це можна пояснити тим, що в міських ремеслах і заняттях українці відчували конкуренцію інших етносів» [27, с. 185]. Дещо інше пояснення дає О. Реснт. На його думку, це не є українською традицією, а пояснюється колоніальним становищем підросійської України і колонізаторською національною політикою російського царизму [19, с. 109]. Більш детально над цією проблемою працював канадський політолог

українського походження Б. Кравченко. Зокрема, в книзі «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття» він, відштовхуючись від того, що наприкінці XVII ст. переважну більшість міського населення в Україні становили українці (на Правобережжі – приблизно 70 %; на Лівобережжі ця цифра була ще вищою) [47, с. 106], аргументовано доводить, що вимивання українців з міст було результатом соціально-економічної політики російської влади, а найсерйознішою перешкодою урбанізації було кріпацтво. Як результат, «до реформи 1861 р. міста України набули російського характеру, а російська мова стала мовою торгівлі. Щоб вижити в містах, українці мусли інтегруватися у цю культуру» [42, с. 34]. Індустріальний розвиток Півдня України мало що змінив у становищі українців. Б. Кравченко це пояснює тим, що «галузі промисловості, що з'являлися в українських степах, не були продуктом природного розвитку. Їхню появу не підготували ні століття накопичення капіталу, ні проникнення капіталістичних відносин у пори українського суспільства. Промисловість зростала тому, що її розвивав західний капітал... Техніки та інженери прибували з Європи, а основна маса робочої сили набиралася з Росії, бо в Україні її було обмаль. Стимульований державою розвиток промисловості в Росії і природа російських аграрних відносин підготували армію кваліфікованих робітників... (93 % українських мігрантів становили некваліфіковані чорнороби; 50 % російських – кваліфіковані і напівкваліфіковані робітники)» [42, с. 37]. Тому, на думку Б. Кравченка, український селянин не йшов працювати на шахту чи завод не через «любов до землі», не тому, що він «дорожив своєю людською гідністю». «Ця гідність мала значно кращий шанс зрости на найвищих в імперії міських доходах, ніж на сільськогосподарських статках, що були серед найнижчих». І далі він доходить висновку: «Спадок економічної відсталості й тягар низького культурного рівня змушували не конкурентоспроможного українського селянина, навіть на Катеринославщині, мігрувати до Сибіру в пошуках кращої долі, замість того, щоб перейти десяток кілометрів до найближчої заводської брами» [42, с. 37].

Наведений матеріал свідчить, що реформи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. справляли значний вплив на етнодемографічну ситуацію в Україні, оскільки ввели на її територію значну кількість неукраїнського населення. Особливо це проявилось в її містах,

індустріальних центрах, які, де-факто не були українськими і де безроздільно панувала російська культура, російська мова.

Модернізаційні зміни, що проходили в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., суттєво зачепили соціальну структуру її населення. Насамперед це проявилось в підриві основ станової системи, яка віками існувала в Росії. Зміни відбувалися як у кількісних, так і якісних параметрах.

У XIX ст. законодавство Російської імперії визначало чотири головні стани – дворяни, духовенство, міські обивателі (міщани) та сільські обивателі (селяни). Насправді станових категорій було значно більше. Так, серед дворянства виділялися дворяни спадкові й особисті. З дворянським станом перетиналася особлива соціальна категорія – чиновники. Духовенство поділялося на біле і чорне (монашество). Міські обивателі також поділялися на декілька груп: почесні громадяни (спадкові та особисті), купці, цехові ремісники. Був також особливий військовий (солдатський) стан, до якого входили нижчі військові чини, «безсрочноотпускні» та відставні солдати зі своїми сім'ями. Особливою категорією сільських обивателів були козаки. Оскільки частина сільських обивателів постійно проживала в містах, то їх зараховували до категорії міських селян. Значна частина населення, яку не зачисляли до жодної з вищеназваних категорій, позначалася терміном «різночинці» [28]. Досить часто між різними категоріями населення не було чітких розмежувань, не випадково відомий російський статистик М. Рубакін на початку XX ст. писав, що «у нас не рідко зустрінеш людину, яка і сама не знає, до якого стану вона належить» [29, с. 53].

Ліберальні реформи другої половини XIX ст. і промисловий переворот внесли корективи в юридично закріплену чотиричленну станову систему. Зокрема, міська реформа 1870 р. ліквідувала міські стани. У той же час у містах утворилася тонка верства світської інтелігенції з адвокатів, викладачів середньої і вищої школи, письменників, діячів мистецтв, лікарів, журналістів. Хоча вона і була в Україні багаточисленною, але чисельно тут домінували росіяни та євреї, а українці становили лише 16 % юристів, менше чверті вчителів, 10 % письменників та артистів [42, с. 58]. При цьому, як пише Є. Чикаленко, «українці були практично відсутні у вищих ешелонах інтелігенції, а значилися переважно серед так званого третього елементу, тобто сільської інтелігенції та спеціалістів без вищої освіти» [48, с. 289]. Це

підтверджують і результати перепису 1897 р. Наприкінці XIX ст. три чверті українців, які мали професії, пов'язані з розумовою працею, проживали в сільській місцевості. До того ж, українська інтелігенція непропорційно розміщувалася по території підросійської України. Наприклад, 45 % українців, які працювали в державних установах, і понад 40 % учителів жили на Лівобережжі [42, с. 58].

Наприкінці XIX ст. на повний голос заявили про себе буржуазія (підприємці) і пролетаріат (наймані працівники). Процес формування буржуазії як у цілому в Російській імперії, так і в підросійській Україні мав певні особливості й відрізнявся від західноєвропейського.

По-перше, тут ця верства формувалася за сприяння і під контролем царату. Зростаючи в умовах «наздоганяючої модернізації», вона була залежною не стільки від коливань на ринках сировини, капіталів, товарів, як це було в Європі чи Америці, скільки від змін у політиці самодержавства.

По-друге, поява підприємців на тій чи іншій території та їхня спеціалізація багато в чому визначалися загальним рівнем розвитку економіки, становищем конкретного регіону в системі всеросійського ринку. Зокрема, на Правобережжі, в першу чергу на Київщині та Поділлі, великий капітал в основному зосередився на переробці сільськогосподарської продукції, особливо у цукровій промисловості, на Донбасі – видобутку вугілля, на Півдні – видобутку залізної, марганцевої руд і виплавці металу.

По-третє, буржуазія в підросійській Україні була багатоетнічною, на що дуже впливали як політика царизму, історичні особливості розвитку регіонів, так і особливості їхнього господарського розвитку. Зокрема, основним джерелом формування підприємницького прошарку в українській губерніях Правобережжя були: «обуржуазнене» російське і польське дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці, скупники, лихварі (зазвичай євреї і росіяни), які зуміли пристосуватися до нових економічних умов; заможні німецькі та чеські колоністи, українські селяни, які орієнтували своє виробництво на ринок і використовували найману робочу силу. Матеріали перепису 1897 р. дають можливість визначити кількість осіб, які використовували найману робочу силу в губерніях підросійської України. Вони, зокрема, свідчать, що на Волині наприкінці XIX ст. 8985 осіб мали від 2 до 5 найманих робітників і 432 – більше 6 [30, с. 6 – 8]. Перепис також показав, що в

губернії 11009 осіб жили за рахунок прибутків з капіталів. Найбільше серед них було євреїв (42,7 % від загальної кількості), за ними розташувалися поляки (24,7 %), росіяни (15,5 %), українці (13,4 %) [30, с. 154 – 171].

Дещо інша ситуація склалася на Сході і Півдні. Згідно з переписом 1897 р. у цих регіонах 44,6 % фабрик належали росіянам, 28,7% – українцям, 17,4% – євреям, 3,6% – іноземцям (німцям, французам, бельгійцям тощо) і 5,7 % представникам інших етносів, які тут мешкали [13, с. 255]. Взагалі ж у підросійській Україні на початку ХХ ст. нараховувалося 111626 осіб, які жили «за рахунок прибутків із капіталу чи нерухомості». З них лише 29 % були українцями [42, с. 55].

На початку ХХ ст. модернізація промисловості підросійської України привела до значного зростання промислового виробництва, появи великих підприємств, їхньої концентрації. Почали виникати монополістичні об'єднання. Головну роль у цьому процесі відіграли іноземці, які активно вкладали свої кошти у промисловий розвиток підросійської України. Так, із 15 великих металургійних заводів України – 9 належало французько-бельгійським підприємцям, 2 – німецьким, 1 – англійським, 3 – російським. Процес синдикалізації проходив разом з концентрацією певних виробничих галузей і зрощуванням промислового капіталу з банківським. Наприкінці ХІХ ст. банки контролювали 50 % капіталів металургійної і 60 % вугільної промисловості підросійської України. На жаль, Україна не мала самостійної банківської системи і на її території існували тільки філії московських і петербурзьких банків. На думку Б. Винара, це було ще одним проявом колоніальної залежності підросійської України [31, с. 41].

Значну роль в економічному житті підросійської України відігравало купецтво, яке досить часто вело перед у модернізації як економічного життя регіону, так і суспільного. Протекціоністська позиція С.-Петербургу щодо розвитку власне російської торгівлі призвела до того, що російське купецтво уже в середині ХІХ ст. посідало домінуючі позиції в торгівлі України [32, с. 18]. Матеріали перепису 1897 р. підтвердили це. У підросійській Україні «торгівлею і комерцією» в основному займалися росіяни і євреї (86,9 % від загальної кількості купців). Українців серед них було лише 13,1 % [42, с. 69].

Відміна кріпосного права привела до утворення великого прошарку людей, які були позбавлені засобів виробництва й існували за рахунок продажу своєї робочої сили. Найбільш інтенсивно у бік класової соціальної структури еволюціонував Донбас і Південь України, що зумовлювалося активною індустріалізацією цих регіонів. На це вказують показники їхнього промислового розвитку. За сорок пореформених років видобуток вугілля тут зріс у 112 разів. На Півдні і Донбасі за цей час було створено близько 300 великих і середніх промислових підприємств [6, с. 53]. Це сприяло значному притоку сюди переселенців з інших губерній імперії і в першу чергу великоросійських. Адже С.-Петербургу прагнув перетворити Південь України на територію з домінуванням не лише «російського духу», а й переважанням тут великоросійського населення. Для цього було розроблено цілий комплекс заходів [33, с. 51]. Були й об'єктивні причини активного переселення росіян на ці терени. До них варто віднести більш низькі ціни на землю, ніж у Центрально-Чорноземному районі Росії, а також значна потреба в робочих руках, які, до того ж, краще оплачувалися, ніж у Росії.

Така політика досить швидко дала свої результати. Лише на Катеринославщині з 1870 до 1914 р. кількість робітників збільшилася у 41 раз [16, с. 193]. Схожа тенденція спостерігалася й в інших районах Півдня України. Як наслідок, протягом другої половини XIX ст. населення тут збільшувалося у п'ять разів швидше, ніж у решті регіонів Російської імперії. Основні потоки переселенців ішли з російських (46,7 %) та українських (37,9%) губерній. Близько 40 % мігрантів осідало в містах [34, с. 86]. Усе це впливало на етнічну структуру населення цих регіонів. Так, перепис 1897 р. засвідчив, що тут мешкали представники більш ніж тридцяти етнічних груп. Поряд із традиційними групами (українці, росіяни, білоруси, євреї) тут ми бачимо «екзотичних» для України – французів, англійців, італійців, шведів, голландців, норвежців, що, на нашу думку, було наслідком названої вище індустріалізації. Все ж найбільше тут мешкало українців – 62,5 % (на 12,5 % менше, ніж у середині XIX ст.) і росіян – 24,2 % (на 10,7% більше, ніж у середині XIX ст.) [35, с. 74 – 75; 36, с. 102 – 105].

У професійному плані українці і надалі віддавати перевагу сільському господарству (61,8% зайнятих у землеробстві і тваринництві становили українці, 18,3% – росіяни, 8,6 % – греки, 5 % – німці) [37, с. 20].

Натомість росіяни віддавали перевагу промислового виробництва. Так, за матеріалами перепису 1897 р. в гірничозаводській промисловості краю росіяни становили 74 % робітників, а українці – 22 %. У металургії це співвідношення дорівнювало 69 % і 20 %, відповідно [6, с. 105]. Причини цього ми розглядали вище. Крім того, варто додати, що промисловці з більшою охотою брали на роботу людей без «земельного тягара» і з певними професійними навичками, тобто безземельних селян з Росії, оскільки були зацікавлені в постійних працівниках, які не будуть періодично відлучатися на сільськогосподарські роботи.

На Правобережжі (можливо, за винятком Київщини) пролетаріат почав формуватися пізніше, ніж на Сході та Півдні України. Це відбувалося за рахунок кількох джерел. Насамперед – це селянство, як правило, українське. Недостатнє забезпечення селянських господарств землею, відсутність робочої худоби та інвентаря, податковий тиск змушували селян йти на заробітки до міст, містечок, де був певний попит на робочу силу.

Промисловий пролетаріат формувався також за рахунок соціального розшарування у кустарній промисловості, де дрібні ремісники (зазвичай єврейські) все більше бідніли і поступово перетворювалися на найманих робітників.

Певну частину робітництва давали й міграційні рухи. Насамперед це стосувалося Київщини, де більше 6 % робітників були росіянами, які прибули сюди з великоросійських губерній [38].

Такі джерела формування найманих робітників визначили їхню етнічну належність. Так, на Волині наприкінці XIX ст. у загальній кількості найманих робітників за чисельністю перше місце займали українці (майже 40 %), друге – євреї (трохи менше 35 %) і третє – росіяни [30, с. 154 – 168].

Індустріальний розвиток, зростання міст, земська та інші реформи мали певний вплив на стан освіти і культурний розвиток України. У першу чергу це проявилось в галузі освіти. Якщо у 1869 р. на 1 тис. населення у початкових школах навчалось 6 дітей, у 1885 р. – 22, то в 1896 р. – 29. Загалом у 1890-х рр. у підросійській Україні нараховувалося 16818 початкових шкіл. Незважаючи на певний прогрес, цього було недостатньо. Так, на Правобережжі у 1902 р. 2 млн дітей шкільного віку залишалися без освіти (83 % усіх дітей шкільного віку). Значно краща ситуація була на Лівобережжі

і на Півдні України, де досить активно діяли земства, які опікувалися 3200 школами. У цих регіонах початковою освітою було охоплено майже половину дітей шкільного віку [13, с. 306].

Дещо покращилася ситуація й з середньою освітою. Якщо на початку 1900-х рр. у підросійській Україні було 129 гімназій і 19 реальних училищ, то на 1 січня 1914 р. – уже понад 300 гімназій і більше 40 реальних училищ [13, с. 307]. Усе ж цього було недостатньо. В українських губерніях переважна більшість населення напередодні Першої світової війни залишалася неграмотною. Дещо кращою була ситуація на Катеринославщині, де третина мешканців мала освіту. В інших регіонах ця цифра не перевищувала 20 % [13, с. 308]. Ця особливість, на нашу думку, пояснюється впливом тих модернізаційних процесів, які більшою мірою охопили саме Південь України.

При цьому намітилися значні регіональні особливості. Зокрема, в Центральній Україні, Слобожанщині це привело до зростання кількості й активності української національно свідомої інтелігенції. Її представники почали створювати культурно-освітні організації, які активно боролися за українську мову, культуру. Навіть такі, на перший погляд, далекі від цих питань організації, що були прямим продуктом модернізаційної парадигми, як кооперативи, на думку В. Сарбея, стали «школою виховання національної самосвідомості і прикладом служіння інтересам українського народу» [17, с. 249]. Це дало певні результати. Царський уряд змушений був послабити політику переслідування української мови, послабивши дію «заборонних актів 1876 та 1881 рр. стосовно україномовної наукової, популярної та публіцистичної літератури зі збереженням обмежень щодо української мови у сфері освіти, у судочинстві адміністрації та у духовному житті» [39, с. 404 – 411]. Пішов на поступки і Святий Синод Російської православної Церкви, дозволивши друк українського перекладу Євангелія, поданий його автором П. Морачевським на цензурний дозвіл ще у 60-х рр. XIX ст. [17, с. 278]. Деякі вчителі початкових шкіл почали самі переходити на українську мову навчання. Проте ці послаблення тривали не довго. 20 січня 1910 р. міністр внутрішніх справ П. Столипін підписав циркуляр, яким заборонялася реєстрація «інородчеських», у тому числі й українських, національних, культурно-просвітницьких товариств, які, на думку високопосадовця, становили загрозу для громадської стабільності і державної безпеки [39, с. 457]. Незважаючи на важкі наслідки для українського

національно-культурного розвитку, на думку В. Шандри, цей циркуляр «став першим офіційним визнанням з боку вищої влади імперії окремішності української нації від російської. Циркуляр спростовував офіційну доктрину «о триединстве русского народа» [39, с. 306].

Дещо інша ситуація намітилася на Донбасі, який, як ми уже зазначали, йшов в авангарді промислового розвитку Російської імперії. На початку ХХ ст. серед владних кіл імперії і навіть серед російської інтелігенції набув поширення підхід, що розвиток капіталізму в імперії неминуче зумовлюватиме посилення позицій «загальноросійської мови і культури» серед українського населення. «Капіталізм розмовляє і буде розмовляти не малоруською, а російською мовою», тож, втішалися поборники політики асиміляції, це неминуче призведе до денационалізації українців та їхньої природної русифікації [40, с. 386]. До певної міри це виправдалося на Донбасі. Мігранти з Росії та України, потрапивши у нові для себе умови, суттєво змінювали свої культурні характеристики. Ось як описує цей процес радянський історик С. Потолов: «Із перетворенням селян-відхідників на промислових робітників відбувалися зміни як у побуті, так і в усьому їхньому фізичному і духовному образі. Вони приходили працювати на Донбас у селянському домотканому вбранні, але невдовзі вже мали все придбане: міські костюми, кашкети, черевики тощо, як самі казали «перелицьовували себе на місто» [41, с. 86]. Ці перетворення пояснюються тим, що в індустріальному суспільстві місто домінує над селом і риси міського способу життя захлеснули переселенців як українців, так і росіян. Домінуючою ж стала російська мова, як мова влади і більшості міських мешканців. Вплив російської культури на цей процес не потрібно переоцінювати, оскільки на Донбасі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. одна школа припадала на 2040 мешканців, одна церква – на 3094 мешканців, а один шинок – на 570 мешканців [34, с. 87]. Як наслідок, найпомітнішою рисою культури населення Донбасу уже на початку ХХ ст. було домінування російської мови за повсюдного побутового російсько-українського білінгвізму. Результатом цього стала поява так званого суржика. Склалася парадоксальна ситуація, за якої Донбас та і весь Південь «географічно повністю і демографічно в більшості були українськими», але в інших відношеннях не вистачало усвідомлення «українськості» цих земель навіть у середовищі української інтелігенції [33, с. 55].

Наведений вище матеріал засвідчує, що у другій половині XIX – на початку XX ст. на фоні ліберальних реформ і швидкого промислового розвитку в Російській імперії намітилися певні модернізаційні зрушення, що охопили не лише економіку, а й соціокультурну сферу. При цьому модернізація тут мала «наздоганяючий» характер і відрізнялася від загальноновизнаних світових стандартів. Найважливішим її компонентом була індустріалізація, яка мала безпосередній вплив на розвиток підросійської України. Саме під її впливом тут почали зростати міста, посилювалися міграційні процеси, активізувався розвиток освіти і підвищився освітній рівень населення, змінювалася його соціальна й етнічна структура. Зрозуміло, що не можна відкидати колонізаторську політику російського царату, спрямовану на перетворення України в територію «русского мира».

Усе це заклало основи регіональних особливостей не лише економічного життя, а й соціокультурного розвитку, які й сьогодні до певної міри диктують ті протиріччя, що існують у підходах, баченнях, поведінці населення окремих регіонів, особливо Донбасу, щодо майбутнього України.

1. Грицак Ярослав. Нарис Історії України: формування модерної української нації / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

2. Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2011. – 352 с.

3. Маркова С. В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917 – 1933 рр.) / С. В. Маркова. – Камінець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. – 544 с.

4. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі в контексті формування комуністичної системи / С. В. Маркова: автореф. дис. ... д. і. н. – Чернівці, 2016. – 36 с.

5. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Ін-т іст. Укр., 2014. – 697 с.

6. Пашина Н. П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861 – 1900) / Н. П. Пашина: дисс. ... к. і. н. – К., 1997.

7. Мартинчук С. В. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. / С. В. Мартинчук: автореф. дис. ... к. і. н. – Луцьк, 2016. – 20 с.

8. Родионова И. В. Историческая эволюция России с позиций модернизационной парадигмы / И. В. Родионова. – М., 2006.
9. Хорос В. Г. Русская история в сравнительном освещении / В. Г. Хорос. – М., 1996.
10. Шацилло К. Ф. Николай II: реформы или революция // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. / сост. С. В. Мироненко. – М., 1991. – 367 с.
11. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому вопросу / С. Ю. Витте. – СПб, 1904.
12. Поліщук Юрій. Столипінська аграрна реформа на Волині / Юрій Поліщук. – К. : ІПіЕНД, 1999. – 116 с.
13. Верига Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / Василь Верига. – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
14. Статистический временник Российской империи. – СПб., 1866.
15. Статистический ежегодник России за 1914 г. – Пгр., 1915.
16. Рашин А. Население России за сто лет (1811 – 1913) / А. Рашин. – М. : Госстатиздат, 1956. – 350 с.
17. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
18. Сборник статей по вопросам, относящимся к жизни русских и иностранных городов. – Вып. VI. – М., 1897.
19. Реєнт Олександр. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
20. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків, 1993.
21. Чорний Сергій. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник / Сергій Чорний. – К. : ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.
22. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття) / В.О. Романцов. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 184 с.
23. Макарчук С. А. Етнічна історія України: навч. посібн. / С. А. Макарчук. – К. : Знання, 2008. – 471 с.
24. Брук С. И. Численность и расселение украинского этноса в XVIII ст. – начале XX ст. / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 15 – 31.
25. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій; [пер. з англ.. : Е. Гййдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук]. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
26. Каппелер Андреас. Мала історія України / А. Каппелер; [пер. з нім.]. – К. : «К.І.С.», 2007.
27. Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини / О. Куриленко// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2009. – Вип. XVI.
28. Свод законов Российской империи. Т. IX. Законы о состояниях. – СПб., 1857. – 572 с.

29. Рубакин Н. А. Россия в цифрах: Страна. Народ. Сословия. Классы / Н. А. Рубакин. – СПб., 1912.
30. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. VIII: Волынская губерния. – СПб, 1904.
31. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні / Б. Винар. – Париж, 1958.
32. Лугова О. І. Про становище України в період капіталізму / О. І. Лугова // Український історичний журнал – 1967. – № 3.
33. Донбас в етнополітичному вимірі. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.
34. Кононов Ілля. Донбас: етнічні характеристики регіону / Ілля Кононов // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2003/2 квітень – червень.
35. Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. – Т. XIII. – СПб., 1904.
36. Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. – Т. XVII. – СПб., 1904.
37. Пашина Н. П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861 – 1900 гг.) / Н. П. Пашина. – Луганск, 1997.
38. Економічний розвиток Великої України (1861 – 1900) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.org.ua
39. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914): збірник документів і матеріалів / відп. ред. І. Боряк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 810 с.
40. Горбань Тетяна. Мовно-культурна русифікація в етнополітичній доктрині Російської імперії (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Т. Горбань // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 381 – 393.
41. Потолов С. И. Рождение великана. Страницы истории жизни и борьбы рабочих Донбасса / С. И. Потолов. – Донецк, 1972.
42. Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / [пер. з англ.] / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
43. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. / Т. Гунчак. – К., 1993.
44. Поліщук Юрій. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ю. Поліщук. – К. : ІПіЕНД, 2012. – 492 с.
45. Katchanovski I. Cleft Countries: Regional Political Divisions and Cultures in Post-Soviet Ukraine and Moldova / I. Katchanovski. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2006.
46. Доценко А. І. Географічні особливості процесу урбанізації на Україні (XIX – XX ст.) / А. І. Доценко // Український історико-географічний збірник. – 1972. – Вип. 2. – С. 44 – 51.
47. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К., 1963.
48. Чікаленко Є. Щоденник (1907 – 1917) / Є. Чікаленко. – Львів, 1931.